

КРИЛОСЬКА ДРУКАРНЯ

Чергова впорядкована частина з нотаток, на жаль, вже покійного дослідника галицьких старожитностей, колишнього заступника з наукової роботи генерального директора Національного заповідника «Давній Галич». Зібраний автором матеріал стосується діяльності Крилоської друкарні, заснованої у 1606 р. єпископом Гедеоном Балабаном. На особливу увагу заслуговують студії стосовно використання тиражу Учительного Євангелія, виданого в Крилосі у публічному духовному просторі Галицької землі. Окремі фрагменти нотаток опубліковані у попередньому випуску цього збірника.

Ключові слова: Крилоська друкарня, єпископ Гедеон Балабан, Памво Беринда, Учительне Євангеліє.

Плакаючи широкі плани просвітительської праці, Гедеон Балабан бачив, що для задоволення потреб українського люду в друкованому слові, а особливо у виправлених церковно-богослужбових книгах, однієї стратинської друкарні мало.

Уже через рік після видання *Службника* в Крилосі, що тоді належав до так званих столових дібр львівських єпископів, було засновано нову друкарню вже на кошти самого Гедеона. Точне її розміщення поки що встановити не вдалося. Найвірогіднішим нині вважається припущення, що розміщалася вона в окремому приміщенні старих митрополичих палат, залишки фундаментів яких збереглися біля фундаментів славного Успенського собору – пам'ятки архітектури ХІІ століття.

Як видно з передмови до стратинського *Требника*, в Крилосі до друку планували кілька книг: *Учительне Євангеліє*, *Псалтир* і перекладені з грецької мови твори св. Івана Златоустого «*Про Священство*» та «*Бесіди на Діяння*». Смерть Гедеона в 1607 році перешкодила здійсненню цього задуму.

Єдиною книгою, надрукованою в 1606 році в Крилоській друкарні, стало, як вказано в титульному листі, «Євангеліє учительное на всяку

неділю на господарські празники і нарочитих святих. Ізбрана от святого Євангеліє святішим Калістом Архієпископом Константіна града. Поволенім же Кир Гедеона Балабана Єпископа Галицького, Львовскаго і Каменця-Подольскаго Екзархи великого трону Константінопольскаго ізслідована і на многих містах ісправлена, ново видана з друкарні Крилоской в літо от создания міра 7108, а от воплощення Ісуса Христа, сина Божія 1606 місяця октоврія 1 дня»¹.

У бібліотеках Києва, Львова, Сум, Санкт-Петербурга, Кракова в більш-менш доброму стані збереглося близько 30 примірників *Учительного Євангелія*, надрукованого в Крилосі. Для нас цікавим є примірник, який до 1917 року зберігався у Петербурзькій імператорській публічній бібліотеці. Цікавий він тим, що на його сторінках є записи власників книг, серед них і запис першого власника — нашого земляка Максима Мельника-Нараївського. Записи власників книги показують, наскільки довгим і складним був її шлях у книгозбірню. Отже, опис книги даємо за цим добре збереженим примірником.

Набір титульної сторінки оточено візерунчастою рамкою, в нижній основі якої поміщено щит з герба Балабанів з буквами Г. Б. Є. Л., що означають: Гедеон Балабан Єпископ Львівський. На зворотній стороні титульної сторінки віддруковано герб роду Корчаків, до якого належав і рід Балабанів.

«В щиті поле червоне, на ньому три ріки білі: верхня велика, нижня коротша, а нижня ще менша. На шоломі поверх корони золота чаша, з якої визирає верхня частина тулуба собаки, як би на задніх лапах стоячої з піднятими передніми лапами і головою, повернутою вправо»².

¹ У читача може виникнути питання: чому саме *Євангеліє* обрав Гедеон Балабан за першу книгу, призначену до друку у новоствореній друкарні?

Євангеліє належить до найголовніших священнослужбових книг. Воно складається з чотирьох перших книг Нового Завіту, написаних євангелістами Матфеєм, Марком, Лукою, Іоаном, і містить опис земного життя Ісуса Христа. *Учительне Євангеліє* містить повчання, як слід правильно жити згідно з канонами Церкви.

² До речі, до роду Корчаків, як свідчить герб, розміщений на надгробній плиті в с. Крилосі, належав і рід Шумлянських, з якого походив потомок боярської родини Марко Шумлянський (1450—1535). Він десь на початку XVI століття і побудував з матеріалів зруйнованого Успенського собору, спорудженого ще при князі Ярославі *Осомислі*, церкву Вознесіння Богородиці, яка й досі гордо здіймає свої стіни біля старовинних фундаментів собору поблизу митрополичих палат. Не виключено, що до цієї церкви разом з жителями Крилоса ходили молитися і майстри закладеної Гедеоном Балабаном друкарні.

За титульним аркушем йшла передмова, написана самим Гедеоном Балабаном. З передмови до Євангелія видно, що крилоське *Учительне Євангеліє* видане подібно до стратинських *Службника* і *Требника* з відома і благословення Антіохійського патріарха Мелетія Пігаса. Хоча Балабан і не називає попередника свого видання — *Заблудівське Євангеліє* 1569 року, про те, що він знав про нього, можна зрозуміти з таких слів передмови: «...видяше иних благочестивих и христоролюбивих людей тщаніє творящих о священних книгах возревновах і еще о сей книзе попеченіє имах...».

Заблудівське Євангеліє, яке можна вважати попередником *Крилоського*, видане на кошти Григорія Ходкевича — каштеляна Віленського, гетьмана литовського Іваном Федоровим і Петром Мстиславцем. Воно трохи відрізняється від *Крилоського*: шрифт у *Заблудівському* виданні красивіший, там відсутня згадка про те, що це переклад грецького оригіналу, написаного св. Каллістом Ксантопулом, архієпископом Константинопольським. Там немає зображення цього архієпископа, а також титульної сторінки і трьох ілюстрацій, які є в *Крилоському Євангелії*. Та й взагалі, хоча *Заблудівське* видання надруковане у великому форматі і гарним шрифтом, оздоблене воно дуже скромно. Ілюстрацій у книзі нема, якщо не враховувати зображення герба Г. А. Ходкевича. Орнаментальне оздоблення бідне: всього три заставки, шість кінцівок і два ініціали. Всі прикраси віддруковані з дощок, які І. Федоров і П. Мстиславець уже використовували у Москві.

Нині відомо, що збереглися 44 примірники цієї книги. Записи на вцілілих примірниках свідчать, що весь тираж розійшовся в Польщі, Білорусі, Україні та Росії.

Але повернімося до передмови, яку Гедеон Балабан написав до *Крилоського* видання. Перш за все треба зауважити, що, за його словами, ця книга — не простий передрук більш ранніх текстів, а досліджене і виправлене видання.

«Сбравши на дило се людей скусных в художестве том, повелех изследовати и на многих местах исправить ея приложивши и свидетелства от божественных писаний....».

Перевірка цих Балабанових слів не входить в об'єм даної роботи, бо розгляд стосунку тої чи іншої богослужбової книги до своїх однорідних друкованих попередників, до старослов'янських рукописних текстів того ж роду, а де треба, то й до грецьких оригіналів — справа важлива і

відповідальна, це справа досвідченого і добросовісного описувача і дослідника церковнослов'янських стародруків.

Отже, крилоське *Учительне Євангеліє* є дуже гарно виданою книгою форматом у повний аркуш – «ін фоліо».

Шрифт у *Крилоському Євангелії* подібний до *Стратинського Требника*: буква «юс» старого зразка, великого «Юса» взагалі немає. Повний набір сторінки – 28 рядків, не рахуючи колонтитулів. По боках на кожній сторінці розміщено прикраси. Довжина рядка – «без 3/16 3 вершки» – 125 мм.

Дефісів і кустодій немає. Кіновар (червона фарба) зустрічається на заголовках повчань і передмови, у двох рисуночних буквах, в заголовку і погіршеннях (виявлених помилках – *Я. К.*).

Всіх двосторінкових аркушів у книзі 423. З них пронумеровані 846 сторінок. Через неточність у пагінації остання цифра в книзі 416.

Пагінація (нумерація сторінок – *Я. К.*) двох родів – по зошитах (всього 71 – *Я. К.*) – внизу посередині сторінки і по аркушах – у верхньому правому куті.

Пагінацію зроблено кирилівською цифір'ю: знаками кириличного алфавіту, над якими ставився знак «титла». «а» – 1, «в» – 2, «г» – 3, «[д – *Упор.*]» – 4, «е» – 5, «[з – *Упор.*]» (зело) – 6, «з» – 7, «и» – 8, «[Ѡ – *Упор.*]» (фіта) – 9, «і» – 10. Далі знаки формувалися за принципом 1+10=11: «аі» – 11, «ві» – 12 і т. д. Числа, кратні десяти, позначалися такими буквами: «к» – 20, «л» – 30, «м» – 40, «н» – 50, «ксі» – 60, «о» – 70, «п» – 80, «ч» – 90.

Починаючи з другого десятка принцип формування чисел був іншим. Спочатку ставили кратні десяти, а потім уже цифри: 24 – «кд». Сотні позначали буквами: «р» – 100, «с» – 200, «т» – 300, «л» – 400, «ф» – 500, «х» – 600, «псі» – 700, «омега» – 800, «ц» – 900.

При аналізі пагінації видно, що складачі або друкарі погано знали кириличні цифри або припустилися помилок.

Учительне Євангеліє видрукуване дуже якісно. В ньому 4 високохудожні ілюстрації, які відображають сюжети на біблійні теми (митар і фарисей, два сюжети з притчі про блудного сина, зображення святого Калліста Ксантопула).

Художні рамки є на заголовній сторінці, на звороті (навколо герба), подвійною рамкою обведене зображення Калліста Ксантопула.

Книгу прикрашають 82 кіноварні і одна не кіноварна (на ст. 348) заставки, 28 заключних прикрас, 21 зразок рисуночних букв, узорні букви.

Текст *Учительного Євангелія* поділено на два розділи: а) повчання на всяку неділю; б) на «господскія» свята і «нарочитих» (вибраних) святих.

Всіх повчань у книзі міститься 77, з них на перший розділ припадають 53. Вони займають 416 аркушів разом із заголовком. Після заголовка на окремому аркуші Гедеон Балабан перелічив усі помічені ним в *Учительному Євангелії* «...погрешенія или помилки случившиися».

Є всі підстави припустити, що цю книгу тримав у руках і працював з нею дидаскал ігумена Львівського Братства Теодор Касаніді, про якого у *Стратинському Требнику* написано: «...Книга сія... Требник... изследована ж и исправлена бисть тщанием многогрешного Теодора К».

Про участь Теодора Касаніді в роботі над виправленням книги дають підстави говорити численні зауваження на її полях, де серед слов'янського письма зустрічається велика кількість грецьких букв.

Цікавими є також зроблені невідомо ким відмітки, які служать перекладом церковнослов'янських слів на західноукраїнський діалект:

єднак — обачеж

полмаєтности — полиमेंия

моцно — сильно

досить — доволно і т. д.

Крилоське *Учительне Євангеліє* цікаве для нас і тим, що в ньому чи не вперше в історії східнослов'янського книгодрукування з'явилися ілюстрації, чий релігійний сюжет доповнено деталями сцен з народного життя. Їх автором, як і автором художнього оформлення заставок ініціалів книги загалом, був Памво Беринда.

Є щонайменше дві гіпотези щодо його походження. Професор Іван Огієнко припустив, що Беринда походив з Північної Буковини, де українська мова була мовою державного урядування. Галицькі дослідники його життя вважають, що він народився в околицях або в самому містечку Чишибіси (теперішній Єзупіль Галицького району). Підставою вважати його уродженцем Західної України є добре знання ним української мови якраз у західному, прикарпатському її діалекті. Справжнім його іменем було не Памво, а якесь інше. Ім'я Памво він прийняв у постригу в ченці Св. Онуфріївського монастиря від єпископа Єремії Тисаровського. Освіту він здобув у Львівській братській школі. Вже тоді звернув на себе увагу Гедеона Балабана, який увів його в дім

Федора Балабана у Стратині. У *Лексиконі* 1627 р. в посвяті Памвом Бериндою тепло згадуються Федір Балабан і його дружина Матрона як меценати і добродії, завдяки яким Памво зміг віддатися улюбленій справі. Будучи добрим друкарем і гравером він здійснив художнє та графічне оформлення *Учительного Євангелія*.

У своїй праці Памво виходив із досвіду друкарського гуртка Івана Федорова, але свої *Стратинські* та *Крилоське* видання збагатив досвідом західноєвропейського друкарства. Можна з усією певністю стверджувати, що, перебуваючи в будинку Федора Балабана, він ґрунтовно ознайомився із західноєвропейською друкованою книгою. Слід відмітити, що вона в той час уже різко відрізнялася від рукописної пергаментної книги характером свого оформлення, змісту. Щодо оформлення слід сказати окремо, що ілюстрація як засіб прикраси була майже відсутньою в богослужбових книгах латинською мовою, але дуже поширеною в богослужбових книгах, перекладених на живу національну народну мову. Якраз для простих людей, які не вміли читати латиною, і призначалися ілюстровані книги.

Річ у тім, що в XV—XVI ст. у Західній Європі, а також на заході України склався контингент читачів, не зв'язаних ні з феодалською верхівкою, ні з університетською схоластиком. Це були бюргери, заможні купці і патриції, середні, а часом і незаможні городяни. В середні віки книжкові ілюстрації приваблювали малоосвіченого читача більше, ніж текст. Та було б помилкою вважати, що ілюстрацію використовували тільки для розваг малограмотних. Вона була важливим засобом освіти та інформації, своєрідною рекламою книги в народі.

Яка була подальша доля книги після виходу її у світ?

Про це ми можемо довідатись із записів трьох її власників на нижніх полях аркушів одного з примірників книги з першої по 37 сторінку.

Перший запис зробив у 1616 році, тобто через десять років після виходу книги у світ, наш земляк Максим Мельник із села Нараївки. Текст запису стверджує: «сию книгу Євангелиє Учительне купил раб божий Максим Мельник Нараївский і дал єї з благословенієм отця ієромонаха Авраамія ученика митрополита Анастасія архиєпископа Сучави і даде у новозданий монастир 1616 року Бережанский стоячого врочища Камень иде єсть храм Преображенія господа бога нашего і спаса нашего Ісуса Христа... а еже во плоти Рождества Ісуса тысяща сотого шестнадцятого».

Запис цей цікавий для нас тим, що він є документальним підтвердженням розповсюдженого в той час звичаю дарувати цінні книги церквам і монастирям. Ми зараз не можемо сказати, чи був Максим мельником за професією, чи це було родинне прізвище, але можемо з усією певністю стверджувати, що він був заможною людиною — власником досить значного як на той час багатства — гарно виданої друкованої богослужбової книги. І цю цінність він жертвує в книгозбірню новоствореного монастиря.

У той час монастирські книгозбірні нерідко поновлювали свої фонди значною мірою за рахунок пожертвувань. Власник робив на полях або на титульному аркуші дарчий запис, після чого видання займало почесне місце на полицях бібліотеки. Його вносили в інвентарний опис, в якому вказували автора книги, її назву, давали коротку характеристику окладу («саф'яний», полотняний «з відтиском», «металевими кутами» і т. д.). У багатьох описах вказували і формат книги («мала», «середня», «велика», «дуже велика»). Деякі описи, як, наприклад, опис бібліотеки Львівського ставропігійного братства, містили і дані про матеріал, на якому друкували книгу (пергамент, папір місцевий або привізний). В ряді описів є запис про колишніх власників або жертводавців.

Бережанський монастир існував недовго, і через п'ятдесят років примірник *Учительного Євангелія*, що належав монастирю, після довгих мандрів опинився аж під Гусятином (сучасна Тернопільська область), де був куплений міщанином Яковом Микифоровичем.

Про це свідчить другий запис: «сия книга глаго... Путивльця Якова Микифоровича на куплена под градом Гусятином в лето 1665 июля дня Маріи Магдалини».

Можна будувати багато гіпотез і висловлювати чимало догадок про непростий шлях книги до її нового власника. У вирі подій визвольної боротьби українського народу зберегти бібліотеку було дуже складно. Знищували одні, створювали інші. А книги жили, переходили від одних власників до інших, аж поки не осідали в книгозбірнях часто за сотні і тисячі кілометрів від того місця, де вони вийшли друком у світ.

Примірник крилоського *Учительного Євангелія* ще через чверть століття опинився аж у далекій Московії, де 1689 року потрапив до рук паламаря Савелія. Невідомо, в церкві якого міста брав участь у богослужіннях Савелій. Відомо лише, що після його смерті сини

паламаря Андрій і Дмитро подарували книгу в Данилів монастир Великого Успенського собору: «...Сия книга дадена Андрієм и Дмитрием синами пономаря Савелия в Данилов монастир Великаго Успенскаго Собора в лето 1689». На початку ХІХ ст. крилоське *Учительне Євангеліє* разом з багатьма іншими стародруками за розпорядженням царя Олександра І було передане в Імператорську Публічну бібліотеку в Санкт-Петербурзі, звідки воно перейшло в Російську історичну бібліотеку.

Взагалі записи на полях старовинної книги, так звані маргіналії, служать для дослідників надзвичайно важливим джерелом інформації про життя і звичаї наших предків – власників досить значного як на той час багатства – друкованої книги. Книгу цю купували за великі гроші, дбайливо зберігали, приносили в пожертву як дорогоцінний дар церквам і монастирям, при яких уже в ХV ст. існували солідні книгозбірні.

*Упорядники матеріалу
Маріанна Бацвін та Андрій Стасюк
(Галич – Івано-Франківськ, Україна)*

Yaropolk Kliuba (Halych, Ukraine)
Krylos Printing House

This is another well-ordered part of the notes, unfortunately, of the late researcher of Galician antiquities, former Deputy Director General for Research of the National Reserve «Ancient Halych». The material collected by the author concerns the activities of the Krylos printing house, founded in 1606 by Bishop Hedeon Balaban. Of particular note are studies on the use of the edition of the Teacher's Gospel published in Krylos in the public spiritual space of the Halych land. Some fragments of the notes were published in the previous issue of this collection.

Key words: *Krylos printing house, Bishop Hedeon Balaban, Pamvo Berynda, the Teacher's Gospel.*